

સમકાલીન ભારતીય કવિતા : આપણી વાત આપણી રીતે

સિતાંશુ યશશ્ચન્દ્ર

લેખાંક-૧૪

કેડિત્સુની કવિતા : આપણી, પણ અપનાવવી હજુ બાકી.

*

સમકાલીન ભારતીય કવિતાની જે એક રચનાને જાણવા-માણવાનો પ્રયાસ આ અંકમાં કરીશું એ કૃતિ કવિ કેડિત્સુની છે.

‘કેડિત્સુ ? એ વળી કોણ ? કોરિયન કે જાપાની છે ?’ એવો સવાલ જરા રોષે ભરાયેલા વાચક પૂછે તો એ વાજબી છે. એમને કહું કે, ‘ના. એ તો એક ભારતીય કવિ છે’, તો એ તર્ક કરી પૂછી શકે કે ‘ઓહો, કેડિત્સુ ? કોઈ ઋષિમુનિ હશે. મહાભારતવાળા યુયુત્સુના ભાઈ હતા ?’ ના ભાઈ, આ તો એક સ્ત્રી છે. ખ્રિસ્તી છે. નાગાલેન્ડની છે. આપણી સમકાલીન ભારતીય કવિ છે. નામે ટી. કેડિત્સુ. આખું નામ થેયિએસિનુઓ કેડિત્સુ (Theyiesinuo Kreditsu).

દેશને પૂર્વોત્તરે, છેક ઈશાન સીમાડે, મ્યાનમાર (બર્મા, બ્રહ્મદેશ)ને અડીને આવેલું, ભારતનું પોતાનું સીમાવર્તી રાજ્ય નાગાલેન્ડ. ૮૦ ટકા પ્રજા સાક્ષરતાપ્રાપ્ત. ખ્રિસ્તી ધર્મ અને એની ચર્ચ સંસ્થાનું ભારે વર્યસ્વ. એની સત્તાવાર રાજ્યભાષા અંગ્રેજી છે. નાગ પ્રજા વિવિધ ટોળીઓમાં વહેંચાયેલી છે. આંગામી, આઓ, ચાંગ, કોન્યાક, સૂમી વગેરે. દરેકની બોલી અલગ. અરસપરસ ઓછી સમજે. કેડિત્સુની જે કવિતા ગુજરાતી અનુવાદમાં અહીં રજૂ કરી છે એ મૂળ અંગ્રેજીમાં લખેલી છે.

તો, એવી આપણી સમકાલીન નાગ નારી કેડિત્સુની એક રચનાની વાત આપણે આપણી રીતે અહીં શરૂ કરી છે.

*

એક નાગ નારીની કવિતાની આ વાત અમસ્તી ઉપાડી નથી. કે નથી ઉપાડી અટૂલી. ‘પરબ’ના આ અને આ પછીના કેટલાક અંકોમાં સમકાલીન ભારતીય સાહિત્ય સંસ્કૃતિનાં ત્રણ લોકેશન્સ કે ઠેકાણાં કે સરનામાં જોવા-ઓળખવા ત્યાંની કવિતાની મદદથી મથવું છે. એ ત્રણ જગ્યામાં પહેલી તે આ નાગ નારીની જગ્યા. એ બાદ ભારતીયતાનાં બીજાં બે લોકેશન્સનો પગપાળો પ્રવાસ કરવા ધાર્યું છે : એક તિબત્તી કવિતા (તિબેટથી પરાણે સ્થળાંતર કરી ભારતમાં આવેલા સમુદાયમાં ભારતની ભૂમિ પર જન્મેલા એક કવિની

તિબેટી ભાષામાં રચાયેલી કવિતા)ની જગ્યા. અને ત્રીજું સરનામું તે આજની નવી પેઢીના એક કાશ્મીરી કવિની એક રચનાનું અસલામત સરનામું. આ ત્રણ પ્રદેશો સાથે, દરેકમાં વસતી પ્રજા સાથે બળજબરીથી લાદેલા હક્કનો નહીં પણ સમજણ અને સ્નેહથી રચેલા સંસ્કૃતિસેતુનો સંબંધ કાયમ કરવો હોય તો શું શું કરી શકાય, એ સમસ્ત ભારતીય પ્રજાનો (ન કેવળ રાજ્યનો) પ્રાણપ્રશ્ન હતો, છે ને રહેશે. એ પ્રશ્નનો ઉત્તર કોઈ એક-વારકો નહીં, એક પ્રક્રિયારૂપ હોઈ શકે. એ સંબંધ કેળવવા માટે ઘણું કરી શકાય અને સદીઓથી ભારતીય સંસ્કૃતિ ઘણું કરતી આવી છે. એમાંનો એક રમણીય યત્ન તે એ પ્રજાની વાણીમાં રચાયેલી કવિતાના તંતુઓ, ભારતીય કવિતાના તંતુઓ, ભારતીય કવિતાના પહોળા પનાના વાગ્-વસ્ત્રના વણાટ ભેગા કરી રીતે વણાયેલા-ગૂંથાયેલા છે, એ જાણવા-માણવાનો યત્ન છે.

નાગપ્રજા સાથે પેલા આસ્તિક મુનિ જેમ (ન કે રાજા જનમેજય જેમ) કરી રીતે જોડાઈ શકીએ, એની વાત ‘મહાભારત’કાર મહામના કવિ વ્યાસે કરી છે. વિગતે જોઈશું. તિબત્તી પ્રજા સુધી માઓ-માર્ગે નહીં પણ ગાંધી-માર્ગે કરી રીતે પહોંચી શકાય, એ પણ સાવ ન જ વિચારવા જેવો સવાલ નથી. ભારતમાં જન્મેલા એક તિબત્તી કવિની કવિતાની શક્તિને અને સુંદરતાને ઓળખવાનો યત્ન કરીને એ પણ જોઈશું. અને, આ ગુચ્છની ત્રીજી રચના, ભારતીયતાની ત્રીજી ઓળખ આપતી એક કવિતા એક સમકાલીન કાશ્મીરી કવિની.

ભારતીય સંસ્કૃતિનું કૌવત કહો કે એનો કીમિયો કહો, ખરેખર તો, જેને એની કલા કહેવી જોઈએ, એ કલા તે હક્ક જમાવવાની જોરાવરીનો હુન્નર નથી, પણ અપનાવવાની આવડતની કલા છે. એના જેવું કૌવત, એના જેવો કીમિયો બીજે ક્યાં ગોતવાં ?

*

આજે જેની કવિતા જોઈશું એ કેડિત્સુ નાગ સ્ત્રી છે પણ ‘મહાભારત’માં અર્જુનને વરનારી નાગકન્યા ઉલૂપી કે રવીન્દ્રનાથે આલેખેલી પડખેના મણિપુર પ્રદેશની ચિત્રાંગદાથી આ સાવ અલગ વ્યક્તિ છે. જેમ હિમાંશી શેલત, નબનીતા દેવસેન કે તેલુગુ લેખક વોલ્ગા (પોપુરી લલિતાકુમારી), બિલકુલ એમ જ થેયિએસિનુઓ કેડિત્સુ આપણી સમકાલીન ભારતીય લેખક છે. એ આપણને કોરિયન કે જાપાની લાગે, કે ‘મહાભારત’ના યુયુત્સુ જેવા કોઈ પાત્રના ભાઈ જેવી લાગે, તો એ આપણી હાલની અવસ્થા મુજબ વાજબી ભલે લાગે, પણ બહેતર તો એ છે કે હિમાંશીની સાથે સાથે વોલ્ગાનો જ નહીં, કોડિત્સુનોયે પરિચય કેળવવાનો લ્હાવો લઈએ. બધું વાજબી-વાજબી જ રહ્યા કરે, એમાં મશા શી ?!

તો, કોણ છે આ વ્યક્તિ ? ટી. કેડિત્સુ એક કવિ, સંસ્કૃતિવિચારક અને કેળવણીકાર છે. નાગાલેન્ડની રાજધાની કોહિમામાં ‘કોહિમા કોલેજ’માં અધ્યાપક છે. પોતાના પ્રદેશની વસ્ત્રવણાટનીકલાને અને નાગપ્રજાની લોકવિદ્યાઓને એ જાણે અને ચાહે છે. Centre for Indigenous Knowledge & Alternative Learning (CIKAL)-ની કેડિત્સુ એક સ્થાપક સભ્ય છે. વીજાણુ માધ્યમની માહિતગાર છે, એનું વીજાણુ સરનામું

‘@mekhalamama’ વાચકને વિચારતા કરી મૂકે એવું નથી? ‘મેખલા’ અને ‘મામા’ (મોમ, મમ્મી, મા)? હા, એવું એણે પોતે આપેલું આ નાગકવિનું સરનામું છે. જે કાવ્યસંગ્રહમાંથી અહીં મૂકેલી રચના લીધી છે, એ સંગ્રહનું નામ છે Sopfunuo. આ ‘સોપ્ફ્યુનુઓ’ નામ પાછળ એક પુરાકથા પડેલી છે. નાગપ્રજાની સદીઓ પુરાણી જે કથામાંથી આજની એક કવિના આ કવિને પોતાના તરોતાજા કાવ્યસંગ્રહનું શીર્ષક જડ્યું છે, એ પુરાકથાનો પરિચય કરીએ :

એ કથા વીર અર્જુન અને નાગકન્યા ઉલૂપીની નથી. અથવા, પુણ્યશ્લોક નળરાય અને કર્કોટક નાગની, કે મનમોહક કિશોર કૃષ્ણ અને ઝેરીલા કાળીનાગની નથી. અર્જુને બાળી નાખેલા ખાંડવવાસી નાગસમુદાયની કે પરીક્ષિતને ડસી ગયેલા તક્ષક નાગની વૈરકથાએ નથી. કે પછી શેષનાગ અને વિષ્ણુ કે શિવ અને એમના કંઠહારની સમન્વય-સૂચક પુરાકથા પણ નથી. કેડિત્સુએ પસંદ કરેલી કથા નાગપ્રજાની પોતાની પુરાકથા છે. આપણાં પુરાણોની અને લોકકથાઓની અસંખ્ય નાગકથાઓથી અલગ એવી નાગ-પ્રજાની પોતાની પુરાકથા. જોઈએ :

પ્રાચીન કાળમાં, (કદાચ ‘મહાભારત’-કાળથી ઘણા વધારે પ્રાચીન કાળમાં), વિશાળ નાગ દેશના રણિયામણા ચીફોબોઝો પ્રદેશના રુઓસોમા નામના નાનકડા ગામમાં એક છોકરી જન્મી. નામ પાડ્યું સોપ્ફ્યુનુઓ. જરા મોટી થતાં એ ખૂબ દેખાવડી કિશોરી બની. પડખેના ગામનો એક યુવક એને પસંદ પડી ગયો ને સોપ્ફ્યુનુઓ તો એને પરણી ગઈ. બહુ વહાલ વરસાવે પોતાના પતિ પર. બીજા પુરુષ એને મન ભાઈ ને બાપ. પતિને ભાવતાં ભોજન કરાવે અને જાતે વણેલાં ભભકદાર સુંદર કપડાં પહેરાવે. એમ કરતાં, એને મઝાની એક દીકરી થઈ. ગામની સ્ત્રીઓ અદેખાઈથી બળે. એમણે ભેગાં મળી સોપ્ફ્યુનુઓના વરને વહેમમાં નાખ્યો. આખરે વરે એને છૂટી કરી. સોપ્ફ્યુનુઓ હવે શું કરે? એણે તો પોતાની નાનકડી દીકરીને તેડી લીધી ને નીકળી પડી પતિનું ગામ છોડીને પોતાના બાપદાદાના ગામ રુઓસોમા તરફ. રાતનો વખત છે, દીકરીને પોતાની પીઠે બાંધી ને તેડી લીધી છે, ને હાથમાં ઝાલી છે દેવદારના ઝાડની ડાળીની સળગતી મશાલ. મારગ પથરાળ અને ડુંગરાળ છે. એકલી અને નિર્ભય, એ નાગ નારી થોડે પહોંચી હશે ત્યાં કોઈ ભૂંડા પ્રેતે તીણી શૂળ ભોંકીને સોપ્ફ્યુનુઓનાં પ્રાણ હરી લીધા. મા મરી ગઈ. નાનકડી દીકરી એકલી ને અંતરિયાળ શું કરે? આમતેમ રઝળી હશે. થાકી હશે. થોડે વખતે, એ દોડીને પોતાની માને વળગવા એના દેહ પર પડી, તો મરેલી માના એ ખવાયેલા શરીરની એક પાંસળીથી વીંધાઈ, એયે મોત પામી. મા-દીકરી બંનેના દેહ હવે પાણાના બની, એકબીજાને વળગીને ત્યાં પડ્યા રહ્યા. પછી જ્યારે ગામલોકોને આની જાણ થઈ ત્યારે સહુ ત્યાં આવ્યા. જોયું તો મા-દીકરીના આકારના બે પાણા – એક નાનો ને બીજો મોટો – એકમેકને વળગીને ત્યાં પડ્યા છે. બેને છૂટા કરવા લોકો મથ્યા. પણ મા-દીકરી એવાં તો એકમેકને બાઝીને સૂતાં હતાં, મોતમાંયે, કે એ પાણાનાં બે પૂતળાં એકબીજાંથી અળગાં પાડી જ ન શકાયાં. રુઓસોમા ગામમાં બેઠને લાવ્યાં, સાથોસાથ. આજેયે ત્યાં જ, એ ગામને પાદર, એ મા-દીકરી, એક લાંબો પાણો ને એક નાનો, સાથોસાથ, પડ્યાં

છે. આજેયે ગામલોક એમને નમે છે. તમેયે ક્યારેક ત્યાં જઈને જોજો ને નમજો. (હાલ તો એની એક છબી આ લેખને છેડે છાપી છે, એ જુઓ.)

- કેડિત્સુએ પોતાના કાવ્યસંગ્રહનું નામ એ Sopfunuo, સોપ્ફુનુઓ-ના નામે રાખ્યું છે. પણ, જોવા જેવી વાત તો એ છે કે એ સંગ્રહમાં મુકાયેલી કવિ કેડિત્સુની પોતાની રચનાઓ લોકગીતો જેવી, રૂમાની, ઘરઝુરાપાની, વલવલતી રચનાઓ નથી. એ રચનાઓમાં તો (એમાંની એકની ચર્ચામાં આપણે જોઈશું તેમ) પેલી અડધી રાતે ઘણીનું ગામ છોડી, પોતાની દીકરીને સરેઆમ સાથે લઈ, ઊભા જંગલ અને બિહામણા ટેકરાઓ સોંસરવી જતી સોપ્ફુનુઓની ધમકતી ચાલનો લય સચવાયો છે, ને એ પણ આજના કોહિમા, આજના નાગાલેન્ડ, આજના ફેડરલ રિપબ્લિક ઓફ ઈન્ડિયાના સંદર્ભને સુવાંગ જાળવીને.

*

અને એ રનયામાં જે પાત્ર કે ચરિત્ર રજૂ થયું છે એ કોઈ રૂપભરી, હેતાળ, સ્વમાની, નિર્ભય અને વત્સલ નાગ નારીનું નથી. કાવ્યસંગ્રહના શીર્ષકથી સાવ જુદું, કહો વિપરીત શીર્ષક એ કાવ્યકૃતિનું છે. અંગ્રેજીમાં એ મૂળ શીર્ષક છે, ‘Whore.’ સમકાલીન નાગાલેન્ડનો, સમકાલીન ભારતનો સંદર્ભ સમજીને એ શીર્ષકનો અનુવાદ શો કરીશું? ‘પણ્યાંગના’? ‘રૂપજીવિની’? ‘વેશ્યા’? મને સૂજ્યો ને ઠીક લાગ્યો એ અનુવાદ હવે વાંચો :

રંડી

મને તે વળી કોણ પૂછે કે મારે ભેગું સૂવું છે કે કેમ ?
કોણ પૂછે મને કે હું તૈયાર છું કે નહીં ?
શરીરે ક્યાં હળવુંક અડચે સુખ સુખ થઈ જાય મને ?
ને ક્યાં મારી કાયા હોય કોઈની યે પહોંચની બહાર ?

હું તો આ પડી ચત્તીપાટ ને સાવ ઉઘાડી
ફરી ફરી થયેલા હુમલાઓ પૂરા થયા બાદ,
એક વેળાની મારી ગરવીલી ટેકરીઓ હવે નીંગળે
ઢીલીઢફ,
પેલા ત્રાટકેલા વરસાદના ઝડીમાર હાથોમાં ઘોળાઈ
ઘોળાઈને હવે રોતી, આંસુના મટોડિયા રેલાઓ રેલાવતી.
મારી નદીઓને એમના પોતાના પટોમાંથી ઝાટકાભેર
ખેંચી કાઢી છે કોકે અને છોડી મૂકી છે દોટો કાઢવા
ધાક ખાઈ ગયેલાં જંગલો સોંસરી
જઈ પહોંચવા મન ભીતરની સાવ વેરવિખેર ભોમકામાં.

પ્રેમીજન હતા મારા એક વેળા,
કેવી કુમાશથી સરકાવી દેતા પેલા નાજુક ઘરુ
ટેકરીના ઢાળ પર ખુલ્લી અગાસી જેમ ઊઘડતા

મારા ધરુવાડિયા ખેતરની ગોરાડુ માટીની અંદર.
પછી ટેકરીઓ બધી મહેકી ઊઠતી ચોમેર
ગાભણી બનેલી, ઝુઝેનાં મહેક મહેક અને મીઠા મીઠા
અમરતથી.

દૂર દૂરના એ જુગમાં
અરસપરસ વિશ્વાસ ભરેલા
ટારોના છોડવા સૂરજ તરફ ઊછળતા અને ફેલાવતા
પોતાનાં પહોળાં પાંદડાંની હથેળીઓ
પોતાના પ્રેમીઓ માટે,
ગોતતી એમનાં નાભિસ્થાન,
રાતાં, શ્યામળાં, ઘઉંવરણાં, રૂપેરી
મારાયે હતા પ્રેમીજન,
મને ઓળખતા આખેઆખી, મારી ટેકરીઓને, મારાં
પાણીડાંને, મારાં વનોને,
મારાં તરુવર ભેળા સૂઈ જતા એ, પોઠી જતા મારા
વહોળાને કાંઠે,
પોતાના ખુલ્લા પગે ચાલતા, લોહીધબકતા પહોંચાઓ
વડે મારી વનરાઈ વચ્ચેથી પગદંડીઓ પથરાવતા.
પ્રેમીજન, જે ચાહતા કે મારાં તરુવર પાછાં પહોંચી જાય
પોતપોતાના ક્યારડે,
મારી રજા માગવા, મારી હા સાંભળવા,
મારી સાવ પાસે સરકતા,
હા, સપનાંઓના એક દેશમાં.

કોઈ પ્રેમીજન નથી મારે, હવે.
છે ફક્ત હુમલાખોરો, જે પોતાને મનફાવે એ કરે છે અને
પોતે જે ધાર્યું હોય એ ઉઠાવી જાય છે.
પ્રેમસૂની ને પોતાની ઓળખ ગુમાવી બેઠેલી એવી આ હું
હવે કરમાતી જાઉં છું ને વિખરાતી જાઉં છું,
દુર્બળ, વાટ જોતી કોકની જે આવીને પૂછે મને
કે કઈ રીતે વિદાય થવા માગું છું હું ?
કે વાટ જોતી કોક એવાની
જે આવીને મને એવું આછેરું બોલતી સાંભળે
કે હું હજી અહીં રહેવા ચાહું છું, વાટ જોવા
મારા એક આખરના પ્રેમીની.

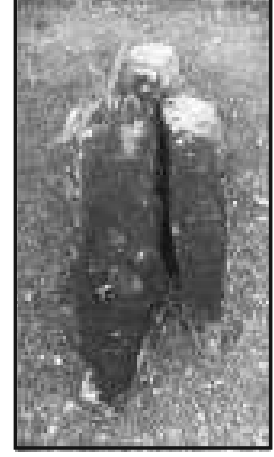
(અનુવાદ : સિ.)

*

આ રચના અંગેની, સમકાલીન ભારતીય કવિતા, સંસ્કૃતિ અને દક્ષિણ (અને ઉત્તર) એશિયાઈ રાજકીય વાસ્તવ વિશેની, આપણી વાત આપણી રીતે આવતા અંકમાં આગળ ચલાવીશું. અધમૂઠ્ઠ અને ચત્તીપાટ પડેલી, નિરંતર થતા રહેતા બળાત્કારોથી જડ બની ગયેલા દેહવાળી, ક્યારેક કૂર વરસાદની ઝાપટ મોં પર પડતાં જરી ભાનમાં આવી વેદનાના વળ ખાઈ, ફરી કોમામાં સરકી પડતી કોઈની નહીં એવી અમારી આ વિશ્વામિત્રીને આંધળે કાંઠેથી કરી શકાય એટલી...

કવિ કેડિત્સુ, રાજ્યમંત્રી આલોન્ગ અને
પુસ્તકપ્રકાશક વિશુરીટા કોચા

મા-દીકરી

